

ŞEHİRLEŞMENİN ZİHNİYET ve İNANÇ DÜNYAMIZA YANSIMALARI

Doç.Dr. M. Saffet SARIKAYA *

Hız. Peygamber kendisine gelen vahyi hem insanlara tebliğ etmiş; hem de vahyin ışığında yeni bir zihniyet, yeni bir dünya görüşü ile birlikte yeni bir toplum inşa etmiştir. Bu yeni Müslüman toplum başlangıçtan itibaren çok hızlı bir sosyal değişme süreci yaşamış, karşılaştığı medeniyet ve kültürlerle etkileşiminden güçlenerek orijinal bir medeniyet ortaya çıkarmıştır. Bu medeniyet sosyal yapının yeknasaklığından dolayı Müslümanlara asırlarca yetmiştir.

Ancak Batı, XVIII. asırda "Aydınlanma Felsefesi" ve "Sanayi Devrimi" ile birlikte giderek dünyaya hakim olan bir medeniyet kurmuştur. Batı'da gelişen modernizm, günümüz post-modern çağında çeşitli vasıtalarla birlikte oluşan "Bilgi Toplumu" sürecinde baş döndürücü bir sosyal mobilite ve sosyal değişme ivmesi kazanmıştır. Bu ivme modernleşme, çağdaşlaşma, Batılılaşma, küreselleşme vb. isimlerle bütün dünyayı, dolayısıyla Müslümanları da etkilemiştir. Esasen Müslümanlar bu değişim sürecinde, ilk dönemlerde yaşadıkları sosyal değişim sürecindeki problemlere benzer problemlerle uğraşmaktadırlar. *"Tek farkla, o gün fütihat ile gelişen bir İslâm coğrafyasının hakimiyet alanına giren farklı medeniyetlerin unsurlarıyla hesaplaşıyordu. Şimdi bizi siyasî olarak işgal etmiş, kendi çerçevelerini üzerimize empoze etmiş bir medeniyetle hesaplıyoruz"* (A. Davudoğlu, 1996, 119).

Bu hesaplaşmanın iki yönü vardır: İlki, bu medeniyetin bütün dünya ile birlikte Müslümanları da etkileyen problemleri; ikincisi gerek bu medeniyete karşı, gerekse karşılaşılan problemlere karşı Müslümanların geliştirdikleri farklı tavırlar.

Modern Batı, bir taraftan büyük ölçüde Pozitivist felsefe kaynaklı yeni dünya görüşüyle dini, geleneği ve geleneksel değerleri alt üst etmiş; öte taraftan oluşturduğu yeni toplum yapısıyla, mekanik bir hayat, bireyselliğin ve şahsî menfaatlerin ön plana

* SDÜ İlahiyat Fak., İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

çıktığı bir medeniyet biçimi doğurmuştur. Güce dayalı bu medeniyet önce sıcak savaşlarla daha sonrada soğuk savaş döneminde oluşturduğu siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel mekanizmalarla ve sonsuz bir tamah ile hegemonyasına aldığı dünyayı sömürmeye devam etmektedir. Dünyada oluşan siyasî ve sosyal konjonktürde Müslümanlar da Batı ve Batı'nın dünyaya dayattığı yeni değerlerle karşı karşıya kalmış; ülkeler, halklar, elitler ve din adamları bazında farklı yaklaşım örnekleri sergilemişler, farklı tepkiler vermişlerdir.

Batı Modernizminin en somut göstergesi hızlı şehirleşme olgusu ve buna bağlı olarak değişen toplum yapısıdır. Esasen tarihî geleneğimizde gördüğümüz merkez-çevre ilişkisi ve çekişmesi günümüzde global-yerel biçiminde şehirleşme olgusunda büyük ölçüde devam etmektedir. (A. Bayramoğlu, 2001, 42-47). Buradan hareketle postmodern dönemde bilgi ve iletişim çağıyla birlikte giderek artan bir değere sahip olan şehirlerin –ki bazıları "kent" kelimesini tercih eder (bk. A. Bulaç, 1996, 116) dinî zihniyetimize, dünya görüşümüze, inançlarımıza yani dinî hayatımıza yansıyan boyutlarını ele almaya gayret edeceğiz. Bunu yaparken "Müslümanlar" ve "ötekiler", modernizm ve İslâm gibi ikilemlere düşmeden; Müslümanların da bu dünyada yaşayan, dünyanın gerçeklerinden kendilerini soyutlamayan insanlar olduğunun bilinciyle bizzat içinde yaşadığımız toplumumuzda karşılaştığımız problemleri irdeleyeceğiz. Zira "*artık mesele, modernlik karşısında geliştirilen bir siyasal İslâmî bilincin oluşumu değil, modernliğin içselleşme sürecinde içinden geçirildiği İslâmî süzgeçlerin yeniden tanımlanmasıdır*" (N. Göle, 2000b, 15).

Türkiye 1950'lerden itibaren % 6'lara varan bir şehirleşme hızıyla 1990'la geldiğinde nüfusunun % 50'si şehirlerde yaşayan bir ülke olmuştur. (İ. Sezal 1992, 49-51; Ş. Karatepe 1996, 307) "*Şehirlerde iş bölümü ve uzmanlaşma gelişmiş, kırsal alanlardakinden farklı davranış, düşünüş ve yaşayış biçimi oluşmuştur. Tüm bu kurumlaşmış tutum, davranış, yaşayış ve inanç biçimlerinin sonucu olarak ortaya çıkan şehir kültürü, köy kültürüne göre daha fazla işlenmiş, incelmış ve karmaşık bir nitelik gösterir.*" (Ş. Karatepe 1996, 302). Batı'daki şehirleşme sürecinde sanayi kültürünün bir ögesi olarak geliştiği için kısa sürede sanayi toplumuna özgü şehir modelleri üretilmiştir. Ancak, geri kalmış veya gelişmekte olan ülkelerde -Müslüman ülkeleri de bunlardandır- devlet kurumları, kendi üretmediği ithal sanayi ile ve Batı'ya yetişmenin de telaşıyla sosyo-kültürel konuları ihmal etmiş yanlı bir şehirleşme biçimi ortaya

çıkıştır.(İ. Sezal 1992, 73 vd.; Ş. Karatepe 1996, 308). Bu biçimde süratle şehirlere göçen taşralı çevre, beraberinde kendi kültürünü de şehirlere taşıyarak şehirlerde baskın ve hakim unsur haline gelmiş, şehirlerin homojen yapısı köylüler lehine değişmiştir. Yani taşra kültürü, ne eski geleneksel yapısını muhafaza edebilmiş ne de tam anlamıyla modernleşebilmiştir; karmaşık bir kültür biçimine dönüşmüştür. Şehirlerin bir türlü içine sindiremediği çevreden kaynaklanarak oluşan bu hakim kültüre çoğu kere "arabesk kültür" denilmiştir. (A.Y. Ocak 1995, 92; Y.Akdoğan 2000, 141-144).

Arabesk kültür, taşradan gelenlerin şehir hayatının karmaşık yapısı içinde, cemaat yapısından cemiyet yapısına geçiş sürecinde kimlik arayışına girmeleriyle oluşturdukları, bir kültür biçimi olmuştur. Cemiyet yapısına adapte olmaya ve kurumlaşmaya çalışan yeni şehirliler, taşrada, çevrede şekillenen popüler İslâm'ı da, bütün kurumlarıyla birlikte merkeze, şehirlere taşımıştır.(A.Y. Ocak 1995, 92).

Bu süreçte Türkiye'de dinî hayatı şekillendiren ve yönlendiren farklı aktörle karşılaşılıyor. Devlete bağlı bir kurum olan Diyanet İşleri Teşkilatı, halk üzerinde bariz etkileri bulunan dinî tarikat ve cemaatler, 1970'li yıllardan itibaren ithal fikirlerle ve olaylarla yükselen "Siyasal İslamcı" hareketler ve Sünnî İslam'dan farklı bir yapılanmaya sahip Alevî ve benzeri zümreler.

Bu sosyal aktörlerin din anlayışımızdaki konumunu tespit etmeden önce Türkiye'deki din eğitiminden de kısaca bahsetmek gerekmektedir. Zira din eğitimiyle bu zümreler arasında direkt ve girift bir ilişki vardır. 1947'den itibaren görülen lüzum üzerine belli ölçülerde din eğitime izin verilmiştir. Din eğitimi hem direkt yeni eğitim kurumları oluşturularak (Kur'an Kursları, İmam-Hatip Okulları ve Liseleri, İlahiyat Fakülteleri Yüksek İslam Enstitüleri gibi) (Ş. Sitembölükbaşı 1995, 76 vd.), hem de mevcut eğitim kurumlarında din eğitimini yaygınlaştırılarak (Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin ilk ve orta öğrenimde 1970'li yıllarda seçmeli, 1983'den itibaren de zorunlu hale getirilmesi) bizzat devlet tarafından sürdürülmüştür. Devlet din eğitimiyle temelde halkın dini hayatında ihtiyaçlarını karşılayacak din hizmetlilerini hedeflemiştir. Halk da zamanla alacağı din eğitimiyle çocuklarının vatana millete faydalı olacağını, ahlakî değerlere sahip olabileceğini ve geçmişlerine "Fatih" okuyabileceğininin idrakiyle bu eğitim politikasını desteklemiş ve bu eğitim kurumlarına rağbet etmiştir.

Devletin din üzerindeki kontrolü, çoğu kere dinî tarikat ve cemaatler ve siyasal İslamcı çevreler tarafından laikliğe aykırı bulunarak ve insanlara devletin kendi ölçülerinde bir resmî İslâm anlayışını telkin ettiği, Alevî zümreler tarafından da kendilerinin Sünnîleştirildikleri gibi gerekçelerle ihtiyatla karşılanmıştır. Resmî bir kurum olan Diyanet Teşkilatı, Cumhuriyetin ilk yıllarında dinin doğru anlaşılmasına yönelik tercüme faaliyetlerine rağmen, özellikle sanayileşme sürecinde geleneksel dinî zihniyeti değiştirmeyi becerememiş, klasik fıkıhçı tavrı sürdürmüştür.

Türkiye'de dinî tarikat ve cemaatler, yanlış şehirleşmeye binaen devletin yeni gelenlere yeterli sosyal imkanları hazırlayamamasının bir sonucu olarak, çeşitli sosyal ve ekonomik hizmet sektörlerinde etkin olarak varlıklarını hissettirmişlerdir. Öte yandan bunlar, benzer sosyal gruplarda gördüğümüz lider anlayışı, grup mensubiyeti, grup içi sosyalizasyon, vb. olgular çerçevesinde, dini geleneksel kalıplar içinde ve sadece kendi gruplarının menfaatleri doğrultusunda anlayan bir zihniyete sahiptirler. Öyleki bu gruplar kitap, dergi, gazete, radyo, TV, internet gibi modern iletişim vasıtalarını kullanmalarına rağmen, bu hizmetlerini kendi mensuplarını ve sempatanlarını yönlendirici bir çizgide devam ettirmişlerdir. Dolayısıyla onların değişen toplum yapısında dinî anlayış, zihniyet ve inançlarımızın yeniden yapılanmasına müspet katkıları olduğunu söylemek mümkün değildir. (Bu konuda daha geniş değerlendirmeler için bk. M.S. Sarıkaya, 1998). Kaldı ki, dinî tarikat ve cemaatlerin devletle olan ilişkileri çerçevesinde, dinî anlayış biçimlerinde belirgin kırılmalar olmuştur.

Siyasal İslâmcılık, 1960'lı yılların sosyal şartlarında şehir kültürü içinde, çağdaş Müslüman yazarların eserlerinin Türkçeye kazandırılmasıyla fikrî alt yapısının oluşturularak, bilhassa mühendis ve teknokratlar arasında başlamıştır.* (Y. Akdoğan, 2000, 147-159). Siyasal İslâmcılık, dinin ideolojik bir yorumunu içermesi, dine sadece siyaset perspektifiyle bakmasından dolayı çoğu kere sloganik söylemlerin ötesine gidememiş, ithal fikirler üzerine kurulmuş, Batı düşmanlığı üzerine üretilmiş politikaları nedeniyle Müslümanların modern hayatta karşılaştıkları problemleri açacak bir zihniyet biçimi sunmaktan uzak kalmıştır.

* Siyasal İslam'ın ilk proto tipi "İslamcılık" XIX. Asrın son çeyreğinde İstanbul'da ortaya çıkmasına rağmen , onların fikirlerinin yeniden irdelenmesi ancak 1980'lerden sonraya rastlar.

Çeşitli nedenlerle kendini Sünnî-İslâm çevrelerden farklı gören Alevîler için de şehir hayatında geleneksel değerlerden kopuş ve çözülme yaşanmıştır. Özellikle "dede", "baba" olarak nitelendirilen lider anlayışı ve "düşkünlük" kurumu şehirleşme sürecinde ciddi şekilde erozyona uğramıştır. Fakat 1980'li yıllarla birlikte gelişen sosyal şartlar içinde şehirlerde ikinci nesillere sahip olan Alevîler kimlik arayışı içine girmişlerdir. Bazı siyasî ve ideolojik çevrelerin etkisinde kalsalar da Alevî zümreler kurdukları sivil toplum örgütleri vasıtasıyla geleneksel değerlerini canlandırma ve Kitâbî hale getirme gayreti içindedirler. Alevîliğin karşılaştığı geleneksel değerlerden çözülme olgusu Nusayrîlik ve Yezîdîlik gibi daha küçük zümrelerde çok daha belirgin oranda yaşamakta ve bu zümrelerde Kitâbî din anlayışı giderek hakim hale gelmektedir. (M. Öz, 1999, 181-204).

Türkiye'deki dinî hayatın bu sosyal görünümü yanında geçmişten gelen bazı inanç problemlerimiz de çözümlenmeksizin devam etmekte ve yenileriyle birleşerek giderek artmaktadır. Burada, bir kaç temel inanç problemimize işaret edilecektir.

Türkiye'de Müslümanların inanç ve zihniyet dünyasının temel sorunlarından birisi asırlardır topluma hakim olan ve otokratik iktidarlar tarafından desteklenen fatalist dünya görüşüdür. Klasik Eş'arî mantığıyla Müslümanlar güç yetiremedikleri, üstesinden gelemedikleri her şeyi "takdîr-i ilâhî" anlayışına bırakmışlar, cahil halk kurtuluş için çalışmaktansa mehdî beklemeyi tercih eder hale gelmiştir. Bu anlayışın siyasî boyutu ise "ehven-i şer" ifadesiyle prensipleştirilmiş, Müslümanlar en kötüyü aramaktan, iyiyi yaratmayı bir türlü akl edememişlerdir.

Aynı inancın bir uzantısı olarak, ölü ya da diri evliyâ kabul edilen kişilerden medet umma, kurtuluş bekleme anlayışı ve bu bağlamda bidat ve hurafe yoğun bir dinî hayat toplumumuza hakim olmuştur. Böylece kolaycı bir din anlayışına sahip olan Müslümanlar Kur'an'da "atalar dinine tâbi olma" zihniyeti şiddetle yerilmesine rağmen, "biz büyüklerimizden böyle gördük" veya "filana danışalım, falana soralım" diyerek Kur'an'dan ve Rasulüallah'tan uzaklaşmışlar, takitçi bir zihniyet biçimi geliştirmişlerdir.

Türkiye'de dinî hayatımızı sarsan ciddi sorunlardan birisi de "takiyye" olgusudur. "*Açık veya gizli tehlikeden korunmak maksadıyla inancın saklanması ve gizlenmesi*" anlamına gelen; Şîî fırkaların hemen tamamında inançların ifade edilmesinde bir akîde olarak benimsenen ve son dönemlerde sıkça kullanılan bir terim

olan "takiyye"; klasik İslâm kültüründe yansıyan boyuttan öte, dinî grupların mevcut sosyo-politik şartlar içinde geliştirdikleri bir tavidir. Türkiye'de Müslümanların bazen dinî gruplar arasında, bazen kendi dışlarındaki çevrelere uyguladıkları "takiyye" din düşmanı çevreler tarafından da kolayca suiistimal edilen bir olgu haline dönüşmüştür. Bu olguyla yetişen nesillerde ikiyüzlülüğün ahlaksızlıktan çıkarılıp meşrû hale getirilmesi, ciddi şahsiyet bozukluklarına yol açmakta, gençler kolayca yalan söyleyebilmektedirler. İnsanlar arasında güven, karşılıklı kabul, hoşgörü gibi duygular ortadan kalkmakta ve durum giderek insanları birbirini hakkında şüpheye götüren müzmin bir hastalığa dönüşmektedir.

Fakat bütün bu olumsuzluklara rağmen özellikle şehrin kurumsallaşmış cemiyet hayatında eğitimin gerekliliği ve devletin belli ölçülerde de olsa din eğitimine izin vermesi, ikinci, üçüncü kuşak nesillerin modernizm ile ilişkiye girmeleriyle sonuçlanmıştır. Arabesk kültür içinde, şehir hayatında örneklerini gördüğümüz bu ilişkiler, hayatın gerçekleriyle karşı karşıya kalan Müslümanlar, İslam'ın tabii yapısı ve evrensel prensipleri sayesinde zamana adapte olmuşlar, kısaca modernizmi içselleştirmişlerdir.

Yeni nesil, en önemli değişimi eğitim anlayışında yaşamıştır. 1960'lı yıllara kadar zorunlu olmadıkça çocuklarını ilk okulun ötesine göndermeyen Müslümanlar, önce İmam-Hatip okulları vasıtasıyla örgün eğitimle barışmışlar, 1980'li yıllardan itibaren ise çocuğun okuyabileceği son aşamaya kadar okunmasının gerekliliğine inanmaya başlamışlardır. Böylece değişik meslek kollarında yetişen ve şehirlileşen taşra kökenli bir kuşak oluşmuştur. Nitekim 2001 başlarında Türkiye'nin karşılaştığı ekonomik krizden fazla etkilenmeyen sektörlerden birisi eğitim sektörü olmuştur.

Baş örtüsü ve türban ile şehir hayatında görünen Müslüman kadın, geleneksel toplumdaki ikincil görünümünü bir tarafa bırakarak sosyal hayatın bizzat içinde rol almıştır. Türban ve tesettür, mahremiyeti ifade eden unsurların ötesinde modern bir görünüm ve moda ögesi haline gelmiştir.

Medya, modernizmin vasıtası olmasına rağmen, Müslümanlar tarafından kullanılarak, hayatın vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. 1970'li yıllarda "TV seyretmek haram" diyenler, 1980'lerde programları seçmeye, 1990'larda kendi zevkine uygun

kanalları tercih etmeye başlamışlardır. Aynı kırılma programların muhtevalarında ve eğlence kültüründe de kendisini göstermiştir.

Şehirlerde kendi orta ve üst sınıfını oluşturan Müslümanların tatil anlayışı da modern ölçülere göre yeniden şekillenmiştir. Yani üreten Müslümanlar, kazançlarına paralel tüketici olmayı da benimsemişlerdir. Caprice Hotel bunun en somut örneğidir.

Bu örnekler artırılabilir ve Müslümanların hayatlarında yaşadıkları kırılma noktalarına tek tek işaret edilebilir. (N. Göle, 2000a, kitap bunun örneklerini içerir).

Genelde Müslümanların özelde Türkiyeli Müslümanların, içinde yaşadığımız bilgi ve iletişim çağında dünyadaki hak ettiği siyasî ve sosyal konjonktürdeki yerini alabilmesi için din anlayışını, dinî zihniyetini yeniden inşa etmesi gerekir. Çünkü eğitilen nesiller, sorgulayıcı olmakta neye, niçin, nasıl inandıklarını bilmek istemekte, inançlarını rasyonel temellere dayandırma gayretindedirler. Türkiye'de bunu sağlayacak temel aktör eğitim kurumlarıdır; İlahiyat Fakülteleridir. Ancak akademisyenleriyle ve öğrencileriyle İlahiyat Fakültelilerin, bilimsel zihniyete sahip olmaları, dini kutsal bir alan olarak değil bilim olarak kabul etmeleri şartıyla. Çünkü *"bu alanın bilimini yapan insanların, bilim yaptıklarının farkında olmaması, kutsalla uğraştıklarını zannederek kendilerini tatmin etmeleri söz konusudur. Çünkü kutsalla uğraşırsanız sadece kendi kendinizi tatmin edersiniz; bilim üretmiş olmazsınız. Bilimsel düşünce üretken bir düşüncedir, insanın yaratıcılığının öne çıktığı bir düşüncedir. Bilimsel düşüncede kaynaklar açık seçiktir."* (H. Onat, 2001)

Esasen, en mükemmel ve en son gelen ilahî nitelikli din olarak İslam, bu yeniden inşayı mümkün kılan dinamiklere sahiptir. Çünkü İslam'da, *"O, her an yeni bir şey yaratır"* (Kur'an, LV, 29) vb. ayetlerde de ifade edildiği gibi yaratılışın sürekliliği, hayatın sürekliliği vurgulanmıştır. İslam'da Allah sadece tek değil aynı zamanda Aşkın'dır. Birlik ve Aşkınlık daha yüksek bir değer sistemini temsil eder. (H. Hanefi, 1997, 117). İslam'da ancak Allah mülk sahibidir, ancak Allah emr sahibidir, ancak Allah ilim sahibidir. (İfadelerin konumuzla ilgili tahlili için bk., R.Garoudy 1996, 199-201). Böyle bir tevhid ilkesine ve Tanrı anlayışına sahip İslam, rasyoneldir, realisttir, insan özgürlüğünden yanadır, ferdiyetçidir, insan ile Tanrı arasındaki ilişkide vasıta kabul etmez ve evrensel değerlere sahiptir.(H. Hanefi, 1997, 118-122)

Müslümanların bu dinamizmi yakalayıp dinî zihniyetlerini ve dünya görüşlerini yeniden inşa edebilmeleri için;

1- Dini, Kur'an ve sahih sünnet ışığında rasyonel olarak yeniden okuma ve yorumlamaları;

2- Aynı düşünce bilinciyle, tarihi de yeniden okuyarak doğru ve sağlam bir tarih şuuruna sahip olmaları;

3- Doğru bilgiye ulaşmak için gayret etmeleri, bunun için de eleştiriye ve hür düşünceye açık olmaları;

4- Dinin alanını iyi belirlemeleri, gelenek, örf ve dini, yaşadıkları hayatta, dinî olan ile olmayanı doğru ayırt etmeleri;

5- Tarihte görülen fırka, mezhep, tarikat cemaat vb. ayrılıkları bir kenara bırakarak sadece İslam ve Müslümanlar için gayret ve çaba göstermeleri,

6- Bütün bunlar içinde her bireyin temel dinî bilgiye sahip olabilmek için gerekli eğitime vakit kaybetmeden başlamaları ve mevcut eğitim kurumlarının da bu çerçevede yeniden yapılandırılması gerekir.

KAYNAKLAR

- Ahmet DAVUDOĞLU (1996), "Küreselleşme ve İslâm Dünyası Oturum Müzakereleri", *Uluslararası İslâm Düşüncesi Konferansı I*, 15-16 Mart 1997, İstanbul.
- Ahmet Yaşar OCAK (1995), "Günümüz Türkiye Müslümanlığına Genel Bir Bakış", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, Temmuz-Ağustos 1995.
- Ali BAYRAMOĞLU (2001), Türkiye'de İslâmî Hareket, Soyolojik Bir Bakış (1994-2000), İstanbul 2001.
- Ali BULAÇ (1996), "İnsan ve Kent", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler II*, edit. V. Akyüz-S.Ünlü, İstanbul, 1996.
- Hasan ONAT (2001), "Hz. Muhammed'i Anlamada Yöntem", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*, 19-20 Nisan 2001 Isparta.
- Mehmet Saffet SARIKAYA (1998), "Cumhuriyete Dönemi Din Anlayışına Cemaat ve Tarikatlar Açısından Bir Bakış Denemesi", *Dinler Tarihi Açısından Din ve Din Anlayışı*, 26-28 Kasım 1998, Konya.
- Mustafa ÖZ, 1999, "Nusayriyye" ve Tebliğin Müzakeresi, *Tarihî ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler Bektâşîler Nusayrîler*, İstanbul 1999.
- Nilüfer GÖLE (2000a), *İslâmın Yeni Kamusal Yüzleri, Bir Atölye Çalışması*, K.Çayır-D.Suman-U.Azak-B.Türkmen-U. Kömeçoğlu-E.Özcan-M.Bilici-O.Erdur'un katkılarıyla, 2. Baskı, İstanbul, Ekim 2000.
- Nilüfer GÖLE (2000b), *Melez Desenler*, İstanbul, Kasım 2000.
- Şaban SİTEMBÖLÜKBAŞI, *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, İstanbul, 1995.
- Şükrü KARATEPE (1996), "Şehirler Sahibini Arıyor", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, II, edit. V. Akyüz-S.Ünlü, İstanbul, 1996.
- Yalçın AKDOĞAN, 2000, *Siyasal İslam, Refah Partisinin Anatomisi*, İstanbul 2000.